

Александар Ђорђевић

**ИНСТИТУТ САМОПОМОЋИ У ФРАНАЧКОМ,
РУСКОМ И СРПСКОМ ПРАВУ**

UDK 340.15

Апстракт

Самопомоћ је сваки облик самовласног поступања појединача у циљу остваривања неког субјективног права, а мимо легитимних државних органа и мимо правом прописаног поступка. Норме Салијског закона, Руске правде, неких повеља српских владара, појединачних уговора са Дубровником и Душановог законика које се могу подвести под наведену дефиницију, главни су предмет интересовања рада "Институт самопомоћи у франачком, руском и српском праву". Наравно,

материја је изложена према одређеној систематици, при чему се водило рачуна о покушају груписања одредаба правних споменика у три различите гране права: судско, грађанско и кривично.

Посебна пажња посвећена је особеним институтима старог српског права - *удави* (притварање дужника за дуг) и *изаму* (одузимање било које ствари или лишавање слободе лица блиских дужнику), као и најчитим правним установама франачког и руског обичајног права.

Кључне речи: Средњовековно право, самопомоћ, Салијски закон, Руска правда, Душанов законик, франачко право, руско право, српско право.

Александар Ђорђевић¹

ИНСТИТУТ САМОПОМОЋИ У ФРАНАЧКОМ, РУСКОМ И СРПСКОМ ПРАВУ

Увод

Овај рад је резултат упоредног истраживања установе самопомоћи као друштвеног феномена који има дубоке корене у родовско-племенском уређењу, али је опстао и вековима после тога, очигледно надживевши друштвено-историјске оквире који су га изнедрили. У том смислу, ово је и прилог размишљањима о социјалној функцији појединих правних института, али и о извесној самосталности њихове потоње "судбине": и онда када изгубе првобитан смисао и друштвену функцију, поједини правни институти упорно опстају у друштвеној стварности још много векова, па чак и онда када држава (оличена у законодавцу) настоји да их искорени као очигледно непожељне или чак штетне. Управо је такав случај био са установом самопомоћи. Њена укорењеност у свести људи била је толика, да се о самопомоћи може говорити не само као о правноисторијском феномену, већ се може сагледавати и са социјално-психолошког аспекта.

Самопомоћ је сваки облик самовласног поступања појединца у циљу остваривања неког субјективног права, а мимо легитимних државних

¹ Асистент на Правном факултету у Нишу.

органа и мимо правом прописаног поступка. Крвна освета, која се сматра праосновом сваког облика самопомоћи, карактеристична је за све индоевропске народе. У праву на реципрочну одмазду (*ius talionis*) садржан је први тип самосуда који се, у мање или више промењеном виду, одржавао и до много познијих времена која ће донети знатно виши степен развоја друштвених односа.

Упоредноправним истраживањем обухваћене су правне норме Салијског закона, Руске правде, неких повеља српских владара, појединих уговора са Дубровником и Душановог законика. Код указивања на сличности и разлике појединих решења, али и због стварања целовитије слике о раногерманском и словенском праву, имали смо у виду и друге тзв. варварске кодификације на Западу, те Закон судњи људем (по свој прилици најстарији словенски писани закон), Псковску судну грамоту и Скраћену синтагму. Током истраживања, уз историјски, коришћен је још и социолошки и докматски метод, а све са циљем да се што дубље проникне у узроке појаве самовласног понашања правних субјеката. Настојали смо да установу самопомоћи што више сагледамо из њеног сопственог природног, временског и просторног окружења, а то је преддржавно друштвено уређење људи родовско-племенске заједнице. Како за то најстарије време нема писаних историјских извора, многе закључке смо формулисали путем методе регресивног извођења.

Резултати истраживања су груписани у три целине: Салијски закон, Руска правда и српско средњовековно право. Унутар сваке целине задржана је углавном идентична систематика - самопомоћ у судском поступку (позивање на суд и извршење пресуде), самопомоћ у облигационим и стварноправним односима, те самопомоћ у кривичном праву.

Самопомоћ у Салијском закону

Врло је тешко говорити о постојању јединственог франачког права на територији истоимене државе у временском интервалу од kraja V до средине IX века, од победе Клодовика код Суасона 486. до Верденског уговора 843. године, колико је трајала Франачка. Како је у општој историјској литератури већ речено, разлози за то су вишеструки, али је главни узрок правне расцепканости државне територије био јак племенски партикуларизам и етничка хетерогеност. У особеним друштвеним околностима

под којима се развијала Франачка, уз краљеве указе (за време Каролинга *capitularia*), *leges romana barbarorum*, црквено право и јавне и приватне исправе, најважнији извор права било је, свакако, обичајно право франачких племена записано у "варварским кодификацијама" - *leges barbarorum*. Од свих збирки обичајног права германских племена која су улазила у састав Франачке (Бургундски, Салијски, Рипуарски, Лангобардски, Саксонски закон и други), најмањи утицај римског права претрпео је Салијски закон (*Lex Salica*), донет крајем V века н.е. Он представља најпопуларнији извор сазнања о животу становника ране Франачке, а и најверодостојнији правноисторијски извор ове државе. Зато ћemo се, у даљем излагању о главној теми овог рада, посебно ослањати на норме Салијског закона, јер оне најбоље одсликавају обичајно племенско право које има највише додирних тачака са институтом самопомоћи.

Салијски закон допушта самопомоћ тужиоцу у поступку позивања туженог на суд. У члану I, став 3, стоји да је тужилац у пратњи сведока позивао супротну страну доласком у кућу тужиоца. "*А онај који некога позива на суд треба да оде са сведоцима до његове куће, па ако не буде код куће, треба позвати жену или било кога од његових укућана да му саопшти да га је позвао на суд.*"² Нема позивања странака по службеној дужности, дакле нема поступка *ex officio*, већ лице које тражи судску заштиту сопственим снагама и уз помоћ сведока који му служе као доказно средство, позива противну страну - туженог. Ширим тумачењем ове правне норме, радње оштећеног (тужиоца) могле су се сматрати почетком судског поступка, тј. подизањем тужбе, или још прецизније, достављањем тужбе туженом. Постојање елемената дозвољене самопомоћи огледа се у томе што позив није у надлежности самог суда, већ остаје у сфери приватноправних односа. Племенско обичајно право Салијских Франака, утемељено је у традицији и у народном судству. Скупштина свих одраслих мушкираца (са тунгином и рапхинбурзима) била је носилац судске власти, па стога и не чуди одредба Закона по којој оштећени сопственом акцијом мора да приводи оптуженог суду ако жели да оствари угрожено субјективно право. Франачка је држава са јаком племенском традицијом и у њеном обичајном праву има реликата крвносродничке заједнице. Немоћ ране државе пред снагом традиционалних правних схватања огледа се, између осталих, и у начину позивања странака на суд. Но, Закон, ипак, новчаном

² Ј. Кандић, Одабрани извори из Опште историје државе и права, Салијски закон, превели И. Пухан и Н. Микуландр (у даљем тексту: Салијски закон).

казном санкционише туженог који се не би одавао позиву, као и неизбильног тужиоца који се после учињеног позива сам не би појавио на суду, што показује да суд није само пасиван посматрач радњи које претходе решавању спора.

Са одредбама члана I Салијског закона у извесној вези су и правне норме садржане у члановима LII и LVI. Наиме, оба члана говоре о позивању на суд, с тим што нам LVI члан описује и начин извршења пресуде. Први од њих, *O стварима датим у зајам или на послугу, потврђује начин позивања туженог на суд - дозвољену самопомоћ у овој фази судског поступка. Прописујући у целини форму позивања (сведоци, три рока за добровољно испуњење дуговане чинидбе), Закон одређује новчане казне које би требало да натерају дужника (туженог) да своју обавезу изврши. Новчани износи којима је запрећено неодговорном дужнику неодољиво подсећају на судске пенале. Међутим, ове одредбе Салијског закона, осим што потврђују приватноправни карактер тражења судске заштите, имају и далекосежније значење. Сведоци, давање рокова, као и санкције за неизвршење, показатељ су и забране самопомоћи. Будући да Закон детаљно описује како треба позвати туженог дужника на суд, рекло би се да је у пракси вероватно долазило до самовласног одузимања позајмљене или посуђене ствари. Ако са овим доведемо у везу санкционисање самовољног одузимања сопствене ствари из члана XXXVII, или кажњавање власника који силом отима своје ствари од трећег лица из LXI члана, готово са сигурношћу можемо констатовати да су правне норме из анализираног члана имале за циљ да спрече самовољно понашање повериоца (тужиоца).*

Lex Salica, дакле, допушта самопомоћ тужиоца у позивању на суд туженог, али посредно забрањује коришћење силе од стране повериоца (займодавца или послугодавца) у облигационом односу. У овом случају, допушта самопомоћ у судском поступку, а забрањује је у уговорном (облигационом) односу.

Извесна веза постоји између института самопомоћи и норми члана LVI Салијског закона. "Ако неко одбије да дође пред суд или неће да уради оно на што су га поротници пресудили, а неће ни да зада свечану реч да ће исплатити одштету или да ће се подверити божијем суду или каквом другом закону, треба га позвати пред краља... ...У случају, кад је онај који га позива све то урадио, па се онај који је позван ни на један

позив не одазове, тада ће га краљ пред кога је позван ставити ван закона". Краљ се овде појављивао у двострукој улози: као обавезан суд туженом који се не би одазвао на позив тужиоца и као другог-степена судска инстанци у поступку извршења. Судећи по стилизацији овог члана, краљ је само својим несумњивим ауторитетом требало да потврди стављање ван закона. Наравно, тужени дужник је имао могућност да се доспеле обавезе ослободи у предвиђеним и већ поменутим роковима. Уколико то не би учинио на време, врховни суд (краљ) изрицао је, можда најстрожу пресуду. И овим нормама Салијски закон је допуштао самопомоћ, овога пута и у извршењу пресуде. Без обзира што "стављање ван закона" треба сматрати изузетком који је могао задесити дужника који се не би одазвао правовољаним судским позивима, дозвољено самовлашће повериоца у извршењу више је него очигледно. То посебно видимо из даљег текста закона који гласи: "*биће крив он сам и све његове ствари*". Највероватније се под тим подразумевао начин извршења на дужниковој имовини без икаквог ограничења повериочевих радњи. Могуће је да се овде радило о једној врсти колективне одмазде и да су повериоци имали прећутно овлашћење, утемељено у традицији, да изврше пленидбу целокупне дужникove имовине. Вероватно су приликом самовласног извршења могли дужника да претворе у роба, па чак и да га некажњено убију.³ Све ово још једном илуструје снагу племенске традиције и немоћи државе да се супротстави колективној одмазди заједнице према делинквенту.

Извесна сличност је евидентна између формулатија "*биће стављен ван закона*" и "*биће лишен заштите закона*". Наиме, део Салијског закона који говори о пљачкању лешева (чл. LV), садржи норме које указују на одсуство државе у поступку извршења кривичних санкција, и изузетак је од система новчаних казни које доминирају у франачком праву уопште. "*Ако неко ископа и опљачка већ сахрањено тело, и то му буде доказано, биће лишен заштите закона ...*". Ове одредбе имају корен у преддржавном германском уређењу; тичу се заштите култа умрлих, а он је изузетно поштован код свих паганских народа. Уколико је неко био осуђен за пљачкање гробова, био би лишен заштите закона све док се не би измирио са рођацима умрлог чији је гроб скрнављен. Санкција се вероватно огледала у могућности некажњене одмазде према делинквенту, слично санкцији из претходно објашњеног члана.

³ Иначе, стављање ван закона неодоливо подсећа на *поток и разграбљение* у Руској правди, о коме ће на одговарајућем месту бити још речи.

Још једном се показује да је снага традиције и родовско-племенског уређења Германа јача од релативно нове државне организације и њених специјализованих органа. Новчана казна предвиђена је и за она лица (било да су рођаци или жена) која би делинквенту, лишеном заштите закона, пружили било какву врсту помоћи. Држава је, у овом случају, чинила уступак обичајном праву колектива и допуштала могућност нагодбе учиниоца кривичног дела и породице оштећеног. Очигледно је пљачкање и скрнављење гробова сматрано за нарочито тешко дело усмерено против породичног култа. Зато је сасвим разумљиво право рођака умрлог.

Салијски закон говори о извршењу судских пресуда и у другим члановима. Тако члан L илуструје забрану самопомоћи у извршењу: "Ја извршитель, молим те тунгине, да присилиши извршеника који ми је дао свечану реч, да ми плати."⁴ Поверилац – извршитель дужан је да дужнику остави парициони рок у трајању од три недеље, када је дужник могао да се ослободи обавезе добровољним извршењем. Ако дужник не би извршио своју обавезу ни у том року, поверилац је настављао поступак извршења уз помоћ грофа. "Ако неко и после законског термина не буде хтео да искути свечану дату реч, тада ће онај коме је дата реч отићи до грофа ..." Дакле, и после истека париционог рока поверилац није имао овлашћење да самовласно наплати дуговану чинидбу која проистиче из давања свечане речи. Тунгин и гроф се појављују као инокосни државни органи и једино они располажу легитимним механизмом принуде, те само они могу законито да спроведу извршење. Очигледно је реч о забрани самопомоћи поверилаца у наплати потраживања, будући да су предвиђени ток поступка и органи који га спроводе. Самовлашће које је доминирало током периода пред-државног уређења морало је бити потискивано. Држава се обрачунавала са остатцима самосудних понашања наслеђених из родовских заједница, јер јој је то било неопходно за изграђивање сопствених темеља. Уз све то, норме Салијског закона ограничавале су и поступање државних (краљевих) чиновника приликом извршења доспелих потраживања. Уколико би гроф запленио више од дугованог, ризиковао је да и он подлегне материјалној или кривичној одговорности. За прекорачење службеног овлашћења могао је да одговара и својим

⁴ Давање свечане речи је, као што се види из текста, било iustus titulus правног посла који се закључивао. Поверилац је пред судом требало да докаже постојање основа свог потраживања и, када би то доказао, приступало се извршењу. Овај поступак извршења на дужникову имовину претходио је стављању ван закона од стране краљевог суда, јер је у Франачкој судство углавном било једностепено. Изузетно, краљев суд одлучивао је у другом степену, када је дужник одбијао спровођење извршења.

животом. "Ако позвани гроф против закона заплени још и нешто више, или ће се откупити за туну вредност или ће одговарати својим животом". Ипак, тешко да је до тога долазило у пракси.

Не треба изгубити из вида ни члан XLV Салијског закона, "О досељеницима". Одредбе су се тицале новопридошица у редове Салијских Франака. Реликти родовско-племенске свести су јаки, што се запажа преко потребе давања сагласности за настањивање од стране свих чланова општине. И поред забране, новопридошли насељеник је ипак могао да се настани на подручју једне општине. Врло је могуће да је, у периоду пре доношења Салијског закона, постојала пракса претеривања непожељних досељеника. Закон одређује досељенику рок од укупно тридесет дана да се добровољно одсели. Уколико ни после тог рока није хтео да напусти имање, староседеоци су били обавезни да га позову на суд. Они, дакле, без учешћа државних органа нису могли да га истерају са земљишта. Прописивањем обавезног судског поступка, посредно се забрањује самовлашће колектива. У случају непојављивања туженог на суду, гроф је морао бити замољен "*да дође на лице места и да га одатле истера*". Овом формулацијом се, дакле, правно забрањује, не допушта самопомоћ у извршењу. "Пресуду због изостанка" нису извршавала заинтересована лица тј. сами тужиоци већ представник државе - гроф. Непожељан странац могао је да буде и новчано кажњен због непокоравања салијском обичајном праву. Без обзира што је резултат најчешће било прогонство непожељних дошљака, лица која су сматрала да су угрожена, морала су да упућују захтев тунгину и грофу – носиоцима судских функција. У том смислу, није могло да дође до заобилажења у поступку представника државе. То је важна чињеница, будући да је колектив, објективно посматрано, несумњиво могао да сопственом силом непожељног претера и забрани му настањивање на територији сопствене општине.

Самопомоћ у франачком праву се није везивала само за судски поступак тј. позивање на суд или извршење пресуда. Овај институт, било да је забрањиван или допуштан као начин решавања спорова, био је карактеристичан и у односима произашлим поводом причине штете. Тако се у члану IX Салијског закона власницима усева допушта самопомоћ према животињама (коњима или говедима) кад им ове причине штету. Међутим, дозвољена самопомоћ није била без икаквих ограничења. Без обзира што је стоку затекао на свом поседу, оштећени

сопственик њиве није имао право да животиње повреди или присвоји. "Ако неко у својим усевима затече говеда, коње или било какву стоку, не сме никако да их повреди" и "Ако неко у својим усевима нађе туђу стоку без пастира и затвори је, а никоме то не јави, па нека угине, треба да накнади штету, а поред тога пресудиће се да плати 1400 динара, што износи 15 солида." Чак је могао да, иако оштећен, постане обавезан да накнади штету и плати високу новчану казну уколико прекорачи границе законом дозвољене самопомоћи. Прави смишао ове одредбе садржан је у последњем ставу члана IX, где се види право оштећеног да стоку која је причинила штету затвори док њен власник не накнади штету насталу по том основу: "Ако неко покуша да ослободи или избави стоку коју је оштећени због причињене штете затворио или је одводио својој кући, пресудиће се да плати 1200 динара, што износи 30 солида." Из ове формулатије се јасно види право оштећеног да сопственом силом, без учешћа државних органа, отклони свако даље угрожавање своје имовине (усева). Услед разлога хитности и због могућности настајања штете већих размера, Закон даје овлашћење сопственику угроженог добра да сопственом снагом отклони опасност. Наведена правна норма може се сматрати и као допуштење самопомоћи у обезбеђењу доказа, јер говеда или коњи који су причинили штету могу да буду доказ тврдњи оштећеног у евентуалном (будућем) спору. С друге стране, истовремено је забрањено самовлашће делинквента у покушају да одузме привремено одузету (због намирења) своју стоку од оштећеног. Дакле, у једном те истом ставу налазимо дозвољену самопомоћ оштећеном и забрану самопомоћи објективно одговорног лица. Иначе, узаптавање туђе животиње која је причинила штету, обичај је и код других германских племена.⁵

Даљом анализом поједињих норми Салијског закона, али и обичајног права Франака уопште, долазимо до сазнања да се самопомоћ јавља и код враћања државине на сопственој (украденој) ствари. Ради се, наиме, о забрани самопомоћи у члановима XXXVII "O праћењу трагова" и XLVII "O проналажењу крадљивца". Код првог, забрана самовоље је очигледна: ако би некоме била украдена покретна ствар (коњ, говедо или друга животиња), он је имао право да "прати траг", и на тај начин,

⁵ Тако Lex Burgundiorum и Lex Wizigothorum дозвољавају самопомоћ у случају штете коју причини животиња; оштећени је имао право да је задржи до накнаде штете. Сматра се да је ово решење преузето из римског права; Стојан Новаковић, Ваканс државе српске и друге студије (Удава или самовласно апшење дужника за дуг), Београд 1986, стр. 231-232.

дође до држаоца ствари.⁶ Међутим, пошто би дошао до сазнања ко је тренутни држалац ствари, власник није имао право да спорну ствар самовласно одузме од држаоца, посебно уколико би држалац изјавио да је ствар купио или прибавио трампом. "Онај који је ишао по трагу" био је обавезан да држаоцу одреди рок за предају ствари или да именује треће лице коме ствар треба да се преда. Уколико власник не би испоштовао један од два законом прописана услова и насиљно одузео ствар од држаоца, изјављујући да је спорна ствар његова, подлегао је кривичној одговорности – плаћању новчане казне од 30 солида. Битан моменат је овде и савесност прибавиоца који је морао да изјави да је државину на ствари стекао деривативно - купопродајом или трампом. Начелно, самопомоћ је била забрањена према савесном прибавиоцу ствари. Из оваквих решења Салијског закона закључујемо да је у пракси вероватно често долазило до самовоље власника спорних ствари, па је из тог разлога настала норма о забрани таквог понашања. Ствар се поверавала на чување трећем лицу и водило се рачуна о стеченим правима савесних прибавилаца. Висока новчана казна имала је превентивну улогу, јер је вишеструко премашивала вредност спорне ствари. У овом члану, Закон, међутим, не говори ништа о томе шта би се десило уколико би власник спорне ствари наишао на лопова.

Одговор на то питање даје члан XLVII, *"О проналажењу крадљивца"*. Ради се о истим стварима (коњ, говече, роб) те се може сматрати да је овај члан логичан наставак предходно анализираних норми. Разлика је у томе што нема више "праћења трагова", већ је нестало спорна ствар пронађена и препозната код другог лица. Закон наставља даље, прописујући обавезу држаоца спорне ствари да именује треће лице коме би ствар била предата на чување.⁷ У року од четрдесет или осамдесет дана (зависно од пребивалишта оштећеног и тренутног држаоца), "онај код кога се ствар налази" морао је доказивати своју савесност уколико је ствар прибавио на основу купопродаје или трампе. Он је био дужан да се одазове на судски позив и једино је на суду, помоћу сведока, могао са себе да скине сумњу у погледу прибављања спорне ствари. Управо

⁶ Запажа се извесна сличност са прасловенском установом познатом под именом "свод".

⁷ Салијски закон на више места говори о предаји спорне ствари трећем лицу. Ради се, дакле, о установи карактеристичној за рано франачко право. Стога би требало указати на једну норму која посебно говори о предаји на чување ствари трећем лицу. Ради се о члану LXI Салијског закона који прописује забрану самовласног отимања ствари: "...ако неки човек захтева да ствар буде предата на чување трећем лицу, и ту ствар силом отме, пресудиће се да плати 1200 динара, што износи 30 солида". Видимо да је Закон новчано кажњавао лица која би само формално предала ствар трећем лицу, а потом силом одузимала исту ствар. Дакле, и овде се коришћење сопствене силе у остварењу права санкционише новчано и не допушта се покушај изигравања правних правила.

се између ових редова крије забрана самопомоћи. "Све то треба да се решава на суду који је надлеђан за онога код кога је ствар први пут препозната..." Дакле, Салијски закон не допушта никакво самовласно, вансудско разрачунавање између страна супротстављених око спорне ствари, већ прописује обавезан судски поступак као начин решавања "државинских спорова". И ова одредба Салијског закона доказ је дотадашњег постојања самовоље у приватноправним односима, па се може сматрати покушајем превазилажења анархије која је очигледно владала франачким друштвом у периоду крвносродничких формација. Установљавање судова и обавезноте судске процедуре у решавању спорова увек је био један од првих корака у разрачунавању новоизраслих друштвених слојева са реликтима преддржавног уређења и сигуран пут ка победи државе над племенском традицијом.

У даљем излагању о институту самопомоћи, посебну пажњу треба обратити на чл. XXXII Салијског закона. Његов текст гласи:

"*1. Ако неко безразложно окује слободног човека, пресудиће се да плати 1200 динара, што износи 30 солида.*

"*2. Међутим, ако неко тако окованог човека некуда одведе, пресудиће се да плати 1800 динара, што износи 45 солида.*"

На први поглед, ради се о правно недопуштеном самовласном окивању и притварању слободних људи и о новчаном кажњавању учинилаца овог деликта. Међутим, применом тумачења путем argumentum a contrario, долазимо до једног сасвим другачијег значења ове одредбе. Прави смисао овог члана Салијског закона могао је да се огледа управо у чињеници да је извесно лице имало право да "са разлогом" притвори и слободног човека. Разлог је, врло вероватно, било доспело потраживање инсолвентног дужника. Будући да овај није могао да врати дуг, поверилац га је претварао у дужничког роба. Самовласно притварање дужника за дуг није било дозвољено Салијским законом, али постоје индиције да се прећутно толерисало јер је претварање дужника у служња или роба било утемељено у обичајима многих германских племена.⁸ Под утицајем римског права, многа германска племена почеле су у кодификованим обичајима да забрањују поједине облике самопомоћи, а посебно широко распрострањени обичај лишавања слободе дужника

⁸ Обичаји Визигота предвиђали су могућност дужничког ропства за лице које није било у стању да плати дуг; слично правило саджало је и обичајно право Острогота; бургундско право садржало је схватљање по којем поверилац није могао самовласно да ухапси дужника или узапти део дужникове имовине (под утицајем римског права) итд., С. Новаковић, Ваксы државе српске, стр. 231.

од стране поверилаца. Будући да је Салијски закон најмање претрпео утицај римског права, остаје могућност да је овај облик самосуда био распострањен међу Салијским Францима који су у свом праву задржали највише особености прагерманских обичајних правила.

С друге стране, санкционисање "безразложног окивања и одвођења слободних људи" може да значи и изричitu забрану самоволje поверилаца у односу на инсолвентне дужнике, посебно ако се у тумачењу те правне норме умањи значај речи *безразложно*. Високе новчане казне (30 и 45 солида) запрећене онима који би приступили самовољном лишавању слободе пуноправних становника, могу бити најбољи показатељ недвосмислене правне забране самопомоћи у франачком праву. И поред свега, остаје чињеница да је притварање и одвођење на принудни рад (очигледно дужника) у пракси постојало. Уз све ово, треба указати и на извесну сличност са српским средњовековним правним установама, познатим под називима "удава" и "изам".⁹

Самопомоћ у руској правди

Руска правда је најзначајнији извор древноруског права. Постоје две у науци признате верзије овог правно-историјског споменика: Кратка правда и Шира правда. У литератури преовлађује становиште да Кратка правда потиче из XI века из доба владавине Јарослава Мудрог и његових синова, а Шира се заснива на тексту Кратке правде, на Уставу кнеза Владимира II Мономаха (1113-1125) и на законима других руских кнежева из XI и XII века. Већина истраживача сматра да је Руска правда представљала званично законодавство руске државе и да по структури садржи кодификовано обичајно право, те уредбе и законе руских кнежева.¹⁰ У даљем тексту рада, приликом анализе института самопомоћи, коришћен је Академијин рукопис Кратке правде и Тројицки рукопис Шире правде, које је на српски језик првео професор Драган Николић. Посебна пажња посвећена је преводу текста Тројицког рукописа Шире правде, будући да је он садржински заснован на већем броју извора права прве руске државе.

⁹ О томе ће бити више речи у трећем делу рада. Једино би још требало истаћи да се постојање ових облика самопомоћи у Србији XIII, XIV и XV века, између остalog, објашњава и снагом традиционалних, народњачких правних схватања и њиховом противстављању униформним римским схватањима правних појмова. С. Новаковић, исто.

¹⁰ Д. Николић, Древноруско словенско право, Београд 2000, стр. 92-94.

Први чланови Руске правде говоре много о разлозима доношења овог законодавног акта. Треба напоменути да је први члан (и Кратке и Прощирене редакције) донет за време Јарослава Мудрог и да чини део норми које потичу из најстаријег периода руског друштва, из периода родовских заједница. Ти обичаји су за време Јарослава добили карактер правних норми. Наведени члан установљава право на крвну освету оца, брата, сина, братанца или нећака убијеног. Несумњиво је друштвено порекло ових правних норми – првобитна заједница словенских племена и крвна освета као начин решавања спорова поводом убиства. Будући да су реликти прошлости врло јаки, законодавац допушта њихову коегзистенцију са првим државним законодавством, уводећи ипак извесна ограничења. Наиме, уколико није постојао основ за крвну освету (ако нема лица која на то имају право), приступало се материјалном санкционисању убице, слично франачком праву. То је изражено следећом формулацијом: "...ако не буде (ових) који ће да га освете, тада положити 80 гривни за главу...", што ће послужити као основ за следећи члан Шире правде.

Синови кнеза Јарослава – кнежеви Изјаслав, Свјатослав и Всеволод укинуће крвну освету. Уместо права на освету као најстаријег облика самопомоћи у друштву, нови законотворци су увели напреднији начин решавања породичних спорова – композицију или откуп за убиство. Утврђивањем "вире" (откупа за убиство) држава је настојала да формално прекине владавину самовлашћа у друштвеним односима. Новчана накнада која се плаћала породици убијеног, својствена је свим друштвима која се налазе у фази преласка ка државном уређењу и, у сваком случају, представља корак даље у сузбијању опште рас прострањене самопомоћи. Руска правда у својим првим редовима, општом забраном самопомоћи, наговештава решеност државне власти да уреди друштвено понашање на правним темељима. Очигледна је сличност са франачким правом и установом *wergeld*, те није тешко константовати да су накнаде за убиство, (*wergeld* и вира) у франачком праву и Руској правди истоврсне правне природе и порекла. Може се слободно рећи да су поменути институти различитих правних система и различитог хронолошког одређења готово истоветни, што још једном упућује на сродност социолошких основа сваког раног права.

Руска правда, за разлику од Салијског закона и других кодификација обичајног права германских племена, ни на једном месту изричито не

прописује поступак позивања туженог на суд. То доказује да су у њој постојале извесне празнине, тј. да Руска правда није регулисала правне односе који су били добро познати и утемељени у старим обичајима. Ипак, анализом читавог текста Руске правде и уз помоћ извесних извора права који су се примењивали на територији првих руских држава, долазимо до солидне претпоставке да је тужилац покретао поступак приватном тужбом, те да је сопственом снагом, без учешћа органа власти, позивао туженог и сведоке на суд и самостално обезбеђивао њихово учествовање у судском поступку.¹¹ На тај начин, може се извести закључак да се у време важења Руске правде задржао обичај дозвољене и нужне самопомоћи тужиоца у позивању странака на суд. Дуго се у древноруском друштву задржао оптужни (акузаторни) поступак, слично раном франачком праву. Члан 38. Кратке правде (40. Шире правде) посредно нам пружа доказ о допуштености и нужности тужио-чевог привођења на суд оптужених лица, јер прописује одвођење кривца кнежевом суду од стране оштећених (тужилаца). Такође, члан 11. КП (32. ШП)¹², прописује да судски поступак почиње јавним објављивањем нестанка ствари ("заклич"), што се може сматрати показатељем приватног карактера тужбе (а самим тим и позива на суд). О овим одредбама ће касније бити још речи.

Још један члан Шире правде говори о самопомоћи у судском поступку. Реч је о 85. члану који налаже извођење доказа усијаним гвожђем (железом). "... ако (железо) покаже кривицу, нека од њега узме своје...", вели Руска правда. Тужилац је у овом случају могао бити власник украдене ствари или поверилац са доспелим потраживањем, јер формулатија *нека од њега узме своје* наводи на такав закључак. Дакле, ради се о дозвољеној самопомоћи у последњој фази судског поступка – извршењу. Тужилац је, као што се види из текста Закона, био овлашћен да користи сопствену силу у враћању дугованог износа или ствари која му је одузета. Ондашња правна техника, разумљиво, није на високом нивоу, па нема прецизно утврђене границе између грађанске и кривичне одговорности. У сваком случају, ради се о пресуди донетој у корист тужиоца. Очигледно да је тужилац могао сам (а вероватно и морао) да изврши донету пресуду, чиме је његово самовољно делање које проистиче из приватног карактера

¹¹ Закон судњи људем, нпр. прописује обавезу тужиоца да сам обезбеди присуство сведока на суду; знатно касније ће, вероватно као реакција на потоње законодавство, Псковска судна грамота сузбијати самопомоћ у позивању на суд туженог, одређујући двојицу судских позивара (једног кнежевог и једног локалне властеле). Д. Николић, Древноруско словенско право, стр. 91 и 100.

¹² Због честе употребе, скраћеницом КП означавамо Кратку правду, а са ШП - Ширу правду.

тужбе (па се преноси и на извршење), стављено у оквире тада важећег писаног права. Одсуство државних органа који би се старали о законитом (јавном) извршењу судских одлука јесте узрок препуштања вансудског регулисања овог дела поступка појединцима, али и посредни показатељ степена развијености односно неразвијености друштвених односа у руским кнежевинама, као и односа појединача према јавној власти. Допуштање вансудских, вандржавних начина за решавање процедуралних и других питања инспирисано је још увек јаким везама друштва са родовско-племенском заједницом. Забране самосудних облика понашања, којих је такође било у Руској правди, указују да се рана држава, условно речено, бори са племенском организацијом и наслеђеним традиционалним схватањима.

Поменута стилизација *тужилац нека узме своје*, среће се и у 37. члану Шире правде. Као што је већ речено, ради се о облику дозвољене самопомоћи у извршењу. Новина у односу на претходно анализиране норме Руске правде је у доказном средству – овога пута су то "видоци" (сведоци). Одредбе законског текста су нешто подробније и саопштавају нам више детаља о насталој спорној ситуацији. *"Ако неко на тргу купи нешто што је украдено, било коња, одећу или стоку, тада нека (као сведоце) обезбеди митника (порезника, цариника) или два слободна музјса; ако се не сећа од кога је купио, ови видоци нека положе заклетву, а тужилац нека узме своје..."* Дакле, уколико се тренутни држалац не би сетио од кога је ствар прибавио, власник спорне ствари (оштећени) имао је овлашћење да сопственом снагом изврши повраћај у пређашње стање – да од несавесног држаоца одузме свог коња, одећу или стоку. По правној природи, ради се о допуштеном самовласном извршењу које је прописано и 85. чланом Шире правде и у том смислу нема суштинске разлике између оба члана (37. и 85.). Разлика је у томе што се у 37. члану који носи назив *O матби (крађи)*, ради о "своду", посебном институту кога предвиђа Руска правда и који, у извесној мери, ограничава самовољу сопственика украдених или несталих ствари.

Први део 37. члана говори о још једном облику дозвољене самопомоћи. Оптуженни држалац спорне ствари био је дужан да обезбеди сведоце, што вероватно подразумева и да је извођење доказа било у искључивој надлежности странака. То је још једна потврда постојања акузаторног судског поступка који је узрок допуштене самопомоћи, јер странке саме, без помоћи суда, предлажу и изводе доказе.

И специфична општесловенска установа "свод"¹³ има додирних тачака са институтом самопомоћи. У том смислу она ограничава самовољу оштећених којима је украдена ствар (најчешће коњ или роб). Руска правда врло исцрпно говори о своду (чл. 16 и 29 КП и 34-39 ШП). Наиме, уколико је неком украден коњ, одећа или стока он није могао потпуно самовласно да поступа. Прибавилац (тренутни држалац, онај код кога се ствар тренутно налази) био је дужан да пође на "свод". Он је морао, уколико је хтео и могао да одговорност скине са себе, да укаже од кога је ствар прибавио. Тражио се, дакле, основ држања ствари да би се тренутни држалац ослободио одговорности. Водило се рачуна о стеченим правима трећих лица која су, у циљу своје одбране, имала на располагању једно особено средство – именовање претходника.¹⁴ Сваки следећи именованi указивао је на лице од кога је спорну ствар прибавио. Тако када би се, на тај начин, дошло до кривца (онога ко је ствар украо), тужилац је могао да узме своју отету ствар. Читав овај поступак имао је за циљ ограничење самопомоћи, јер чак ни власници украдених ствари нису имали право да их, без претходног проналажења крадљиваца, силом одузимају од савесних држалаца. С друге стране, они су без помоћи представника државне власти проналазили крадљивце, те се може рећи да су у "истражном поступку" били прештешти сами себи. Изгледа да је самопомоћ у трагању за делинквентима који су ствар отимали од сопственика, у неку руку, била допуштена. Ипак, Руска правда је у датим оквирима државног уређења и схватања о гоњењу учинилаца кривичних дела против имовине, у значајној мери сузбила самовлашће прописујући детаљно посебан поступак установе "свод" (највише три суочења, новчана казна кнезу, посебна казна за коњокрадицу, посебан "свод" за чељадина итд)¹⁵.

Међутим, постојала је могућност да се заобиђе "свод" као начин за проналажење крадљиваца и извођење доказа. О томе говоре 11. и 13. члан КП, односно 32. и 34. члан ШП.¹⁶ Поступак је могао, дакле, да почне и такозваним закличем – јавном оглашавањем на тргу о нестан-

¹³ "Свод" се нпр. јавља у српском средњовековном праву (Душанов законик), као и у чешком и польском обичајном праву, па се стога може сматрати словенском правном установом.

¹⁴ Можда би било исувише смело тврдiti да савремено процесно средство туженог у парници "именовање претходника", условно речено, подсећа на "свод", или извесних сличности ипак има.

¹⁵ Све то је описано у 35., 36. и 38. члану ШП.

¹⁶ Члан 32. ШП: О чељади. "Ако се чељадин (роб) сакрије, а (о томе) разгласе на тргу, па га не изведу, а препозна га власник трећег дана, узеће свог чељадина, а ко га је скривао да плати 3 гривне продажу (казну)".

Члан 34. ШП: "Ако некоме нестане коњ, или оружје, или одело, па то огласи на тргу и после их препозна у свом граду, своје да узме на лицу места, а за обиду да му се плати 3 гривне".

ку неке ствари и о почетку трагања за крадљивцем.¹⁷ У том случају, тужилац (власник спорне ствари) није морао да путем свода тражи кривца, већ је после протека три дана или уколико би видео своје ствари код неког у граду, имао право да од њега своју ствар одузме силом. То је изражено речима *узеће свог чељадина* одн. *своје да узме на лицу места*. Очигледно, њима је самопомоћ допуштена. Јавно оглашавање на тргу било је услов за избегавање уобичајене процедуре тј. "свода" и, по свој прилици, представљало неку врсту скраћеног поступка. Сматрало се да је власник украдене ствари путем "заклича" заправо обавестио евентуалног савесног држаоца да је кренуо у потрагу, те вероватно отуда и рок од три дана у коме је овај могао да ствар врати или *пође на свод*. У супротном, као што се види из норми Руске правде, власник ствари је могао да сопственом снагом поврати државину, што је било сасвим оправдано и у духу правних схватања у руским државама XI века. Овај знатно скраћени поступак пружао је власнику ствари могућност потпуне заштите приватне својине, али у правнотехничком смислу представљао је облик дозвољене самопомоћи јер је сопственик украдене ствари без помоћи суда узимао правду у своје руке.¹⁸ Једино ограничење односило се на територију на којој је оштећени власник ствари имао слободу самовласног деловања ради заштите својине – он је могао да коња, оружје или коју другу ствар одузима од држалача само у свом граду (чл. 34. ШП), што се вероватно односило и на одузимање роба.

У случају да је свог роба пронашао у туђем граду, Руска правда је власнику налагала сасвим супротно понашање. У том смислу, члан 114. ШП вели: *"Ако неко свога холопа пронађе у било чијем граду, а посадник (управник града) није о томе знао, тада треба, обавестивши га, да са његовим (посадниковим) отроком свежсу (холопа)..."*. Намеће се логичан закључак да је право на самосудно и ванинституционално деловање власника одбеглих или украдених робова престајало са напуштањем матичног града. Власник несталог холопа био је дужан да

¹⁷ Д. Николић, Древноруско словенско право, стр. 191.

¹⁸ Супротно од овог прописује рецимо Закон судњи људем у 17. члану: *"Ако неко има спор са другим и не повери његово решавање (локалном) владатељу, већ дела самовољно, па влашић или силом принудно поступа, када је то урадио да поврати своје, чак и кад је заиста његово, да му се та ствар одузме и врати напраг (дотадашњем држаоцу). Ако пак одузме туђу ствар, нека га владатељ те области бије..."*. Као што се може приметити, ЗСЉ садржи општу забрану самопомоћи, коју, у тој мери, не срећемо у одредбама Руске правде. Будући да је познато да је ЗСЉ мањом преузимао одредбе из Еклоге (византијског права), закључујемо да се Руска правда може сматрати најпоздијим извором обичајног словенског права, јер у више наврата допушта самопомоћ у праву. Све ово иде у прилог тези да је обично (словенско, али и германско) право наслеђено из првобитне заједнице у многоме противречно римско-византијском праву.

обавести посадника да је холопа пронашао, а хватање и везивање роба било је у надлежности посадниковог отрока . Дакле, није био овлашћен да сам, без помоћи локалног градског функционера и његових помоћника, савлада, свеже и у свој град одведе роба. Самопомоћ је у случају његовог хватања на територији другог града била изричito забрањена, што наводи још једном на закључак да је власник несталог (отетог) роба у свом граду био дужан да спроведе поступак који је описан у члановима 32-39 Шире правде (јавно оглашавање на тргу и свод). Уз то, прописана је искључива надлежност посадника у хапшењу одбеглог холопа и она представља тежњу носиоца управне власти да сузбије облике самовоље на својој територији. Први пут се у Руској правди сусрећемо са недвосмисленом намером ране руске државе да преко својих извршних органа, активно делујући, прекине с праксом истрајавања стarih обичаја и успостави ред и сигурност међу својим становништвом.

Део Шире правде који је регулисао облигационе односе, такође је садржао норме које указују на постојање самопомоћи у древном руском праву. Тако рецимо члан 54. Шире правде, који говори о трговцима¹⁹, одређује случајеве у којима је искључена одговорност трговца за пропаст туђе ствари, али и услов за одговорност бродара. Наиме, у првом делу члана изричito је забрањена самопомоћ повериоца (власника робе) према дужнику (трговцу)²⁰, уколико је до бродолома дошло услед више силе (*vis maiorum*). *"Ако неком трговцу који је путовао са туђим новцем (робом) то потоне, или пропадне у рату, или у пожару, не чинити насиље према њему, нити га продати;..."*. Законодавац очигледно штити трговце од евентуалне самовоље њихових налогодаваца, али само ако је роба пропала "Божјом вољом" – услед рата, пожара или какве друге објективне околности. У даљем тексту истог члана, проглашавајући истовремено и начело субјективне одговорности, законодавац толерише самосудно понашање власника робе уколико је до пропasti ствари дошло услед кривице трговца. "... ако се противи или у

¹⁹ Трговци су у древноруском друштву уживали велики углед. Били су најзначајнији друштвени слој после бојара. Имали су своја удружења, изборне старешине, самостално судство и управу. Руска правда им даје неколико привилегија, од којих је једна садржана у члану 54. ШП.

²⁰ Начелно, забрана самопомоћи поверилаца према трговцима (дужницима) поводом дуга, у Руској правди, у извесној мери, подсећа на удаву и изам из српског средњовековног права. У повељама, уговорима са Дубровником и Душановом законику удава и изам (самовласно притварање дужника тј. ма чега дужниковог) за дуг су изричito забрањени према Дубровчанима (трговцима). Можда није неумесно направити поређење између Дубровчана и древноруских трговца које помиње Правда; чињеница је да су и једни и други имали привилегије сличне природе (заштита од самовлашћа, суђење итд.)

безумљу туђу робу изгуби на отклади или је заложи, тада се препушта вољи власника робе да га или чекају (да их обештети), или да (га) продају." Руска правда оставља, дакле, апсолутну слободу власнику робе да се нагоди са трговцем или да га прода ради обештећења. На тај начин, сличном правном техником као и Салијски закон, древноруски законодавни акт унутар истог члана забрањује и допушта самопомоћ повериоца према дужнику: забрањује је када нема дужникове кривице, а допушта када дужникове кривице има.

И члан 55. Шире правде говори о облику дозвољене самопомоћи, овога пута према презадуженом трговцу. Наиме, правне норме овог члана овлашћују повериоце у наплати доспелих потраживања у случају неспособности за плаћање дужника (трговаца). Мада формулатија "*вести на трг и продати*" ствара недоумице да ли је законотворац мислио на вансудску, принудну продају робе од стране поверилаца или на продају у ропство самог трговца – дужника, очигледно је да се ради о самовласној наплати потраживања.

Одсуство државе у извршењу кривичних санкција огледа се у члановима 7. и 83. Шире правде. Тачније, ради се о немоћи државне власти да обузда моделе друштвеног понашања укорењене у обичајима – санкцију "*поток и разграбление*". Реч је, несумњиво, о специфичној кривичној казни у старом руском праву, која у себи садржи елементе одмазде, те на тај начин упућује на закључак да потиче из периода родовско-племенских заједница. Члан 7. Шире правде, који носи наслов *Ако се туче без повода*, каже: "*Ако се упусти у разбој (туча, али и разбојништво) без икакве свађе (расправе), тада за разбојника људи (општина) неће плаћати, већ ће и њега и жену и децу препустити на поток и разграбление*". Вероватно се под овом санкцијом подразумевало прогонство, конфискација целокупне имовине и дужничко ропство за чланове породице (жену и децу)²¹, мада у литератури има и другачијих мишљења. Није сасвим јасно да ли се чланом 7. санкционијала туча без повода или разбојништво.²² У сваком случају ради се о

²¹ Д. Николић, Древноруско словенско право, стр. 187.

²² Сматра се да је кнез Владимир Свјатославич (980-1115) установио плаћање "вире" (за разбојништво без повода ("в разбој") и да је то условило пораст броја разбојника. Због тога је Владимир био принуђен да виру замени смртном казном, али је убрзо опет вратио "виру", јер је њено укидање угрожавало приходе кнеза. Шира правда уводи још једну особену санкцију – *поток и разграбление*, да би спречила вршење дела које је угрожавало прикупљање "вире". Зато се сматра да је извршење кривичног дела разбојништва ("в разбој") директно претило интересима феудалне врхушке (бојара), те да је због тога предвиђена овако сурова казна. М. Тихомиров, Пособие для изучения Русской правды, Москва 1953, стр. 89.

облику дозвољеног самовлашћа, јер санкцију не извршавају представници врховне власти, већ највероватније суседи делинквента. Одмазда према евентуалном делинквенту је вероватно имала за циљ застрашивање, јер нико није имао користи од вршења овог деликта. Општина није хтела да плаћа "виру" за недостојног члана, а самим тим ни кнез није имао никакав приход. Зато је и санкција тако сурова.

Готово идентично законодавац кажњава делинквента који би извршио кривично дело паљевине (гумна или куће). Члан 83. Шире правде прописује: *"Ако запале гумно, тада на поток, дом његов на разграбљење, па најпре подмирити штету, а онда (га) кнезу одвести (передати); исто тако ако запали двор (кућу, домаћинство)"*. Из текста видимо да је разлика у оносу на члан 7. у мотиву особене санкције. Наиме, ако прихватимо претпоставку да је законодавац седмим чланом желео да предочавањем суворе казне евентуалним учиниоцима сузије вршење деликта, онда је циљ исте санкције из члана 83. накнада причинење штете. Руска правда је изричита: најпре намирити штету, па га онда одвести кнезу, што указује да се није хтело потпуно заобилажење носиоца судске власти (кнеза). Намера је била да се првенствено намири штета, али и да држава учествује у суђењу делинквенту. Можда се може и прихватити хипотеза да је поток санкција заточења на кнежевом двору или остатак имовине делинквента који кнез узима за себе.²³ Али, ове научне расправе не утичу на чињеницу да се и у једном и у другом анализираном члану допушта самопомоћ у извршењу кривичних санкција, било да се ради о мањем или већем степену учешћа у извршењу од стране државних органа.

Посебну пажњу треба поклонити члану 40. Шире правде, односно члановима 21. и 38. краће Редакције; члан 40. ШП гласи: *"Ако некога убију код клети (зграде) или у ма каквој (другој) крађи, убили су га као пса (нема одговорности); ако га задрже до сванућа, да га воде на кнезов двор (ради суђења); ако га убију, а људи су га видели већ свезаног (савладаног), тада да плате 12 гривни (казне)"*. Пре свега, треба указати на чињеницу да је члан 40. ШП имао основ у Уговору Олега и Византије 911. године, те није искључено да је један његов део дословно пренет из Уговора.²⁴ Постојање некажњивог убиства везује се за дозвољену

²³ Исто, стр. 104.

²⁴ Уговор Олега и Византије предвиђао је дозвољено убиство лопова ухваћеног на делу, тј. није било одговорности уколико би неко убио крадљивца. С друге стране, Уговор је садржао и одредбе о забрани самовласног

самопомоћ и као реликт прошлости има корене у крвној освети. Дакле, одсуство кривичне санкције за онога ко би убио лопова у краји проистиче из тадашњих правних схватања, али и из неспособности и неспремности носилаца јавне власти да се супротставе распострањеним вансудским разрачунавањима појединаца. Разлоги леже вероватно и у заштити сопствене имовине и честим крађама и провалама. Такође је била неопходна брза реакција оштећеног, тако да је у заштити своје имовине имао право и да убије лопова. Други део члана 40. ШП односи се на извесно ограничење самовоље оштећених. Наиме, уколико би власници зграде савладали делинквента и задржали га до сванућа (уколико га, дакле, не би убили), морали су га предати кнежевом суду; ако би савладаног крадљивца убили, онда би новчано одговарали кнезу са 12 гривни.²⁵ Дозвољена самопомоћ у заштити сопствених ствари није смела да прерасте у незаконити самосуд (у извршењу санкција према делинквентима). Битан је тренутак у коме су оштећени лишили живота делинквента.

И члан 40. Шире правде, слично неким другим одредбама закона, двоструко је описао установу самопомоћи: са ограничењем ју је дозволио у заштити имовине (дозвољено убиство), а забранио у прекорачењу законских оквира понашања оштећених (кажњиво дело).

Самопомоћ у српском средњовековном праву

До сазнања о праву средњовековне српске државе долазимо преко писаних извора од краја XII до средине XV века, дакле, за време династије Немањића и касније, до коначне пропasti Деспотовине 1459. године. Пре овог раздобља, у српским земљама живело се по обичајном праву, о чему посредно сазнајемо преко сачуваних правних споменика. О самопомоћи, институту нарочито карактеристичном за период преддржавног уређења, сазнајемо из поменутих извора, јер је пуно реликата племенског словенског обичајног права било преживело. Сачувани правни споменици помажу нам у стварању слике о самопомоћи у српском средњовековном правном систему, будући да они садрже велики број норми које забрањују или допуштају самовољно

понашања оштећеног у спровођењу истраге, као и забрану одузимања неких ствари због дуга. Д. Николић, Древноруско словенско право, стр. 79-80.

²⁵ Практично су могли да од оштећених постану кривци због прекорачења границе "нужне одбране".

понашање правних субјеката наслеђено из родовско-племенске заједнице српског друштва.

У српском средњовековном праву, позивање на суд странака (туженог и сведока) углавном је вршио тужилац. У најстарије доба, позивање на суд било је у искључивој надлежности тужиоца, и то се, у извесној мери, одржало и до XIV века. С тим у вези, С. Новаковић као доказ наводи документ о суђењу хиландарског игумана Гервасија са селом Косорићи, пред краљем Стефаном Дечанским. Новаковић тврди да се из краљевог писма види да је игуман као тужилац довео са собом тужене и да је тада, пред краљевим судом, договорено када ће пред краља изаћи те да се тако и десило.²⁶ Дакле, тужилац је сопственом снагом морао да обезбеђује присуство тужених на суду уколико је желео да се спор реши. Овакво решење је слично позивању на суд у франачком или древноруском праву. Међутим, Т. Тарановски сматра да се у Србији врло рано приступило стављању судског позива под јавну контролу. Као доказ своје тврдње, наводи Жичку хрисовуљу (око 1220.) и Скопску хрисовуљу из 1300. године којима је одређен начин позивања на суд – *печат и книга*.²⁷ Значи, још почетком XIII века се прописује учешће судских власти у позивању странака на суд, што је било врло напредно решење. Душанов законик иде корак даље и уводи функцију судског позивара – *пристава*.²⁸ Он заузима, чини се, компромисан став у вези са наслеђеном традицијом и тежњом владара да ојача ауторитет судства. Наиме, позивање на суд вршио је тужилац, али уз присуство посебног судског органа – пристава. Законик предвиђа позивање властелина уз присуство пристава (чл. 56.) и обавезно учешће пристава у поступку (чл. 91.).

Што се тиче члана 56, ствари су очигледне. Властелин је, у односу на припаднике других друштвених слојева, био привилегован што је било сасвим у духу феудалног устројства средњовековне Србије. Наиме, норме Законика забрањују позивање властелина пре обеда и пре саопштавања да ће бити позван. Уколико би тужилац испоштовао услове који су прописани овим чланом за позивање властелина на суд, а властелин се не би одазвао пуноважном позиву, властелин је плаћао казну

²⁶ С. Новаковић, Вајкса државе српске и друге студије (Удава или самовласно апшење дужника за дуг), Београд 1986 стр. 228-229.

²⁷ Т. Тарановски, Историја српског права у Немањићкој Србији, Београд 1996, стр. 738

²⁸ Пристав постоји и у Хрватској и Далмацији, а познаје га и угарско право под називом *pristaldus*. К. Јиречек – Ј. Радонић, Историја Срба, Београд 1978, књига II, стр.119.

престој. Да би позив био правоваљан, тужилац је морао да на властелиново име дође заједно са приставом. Све ово прописује члан 56. Душановог законика: "Властелин на вечери да се не позива, разве да се позива пређе обеда и да му се пређе приповеда. И кто буде позван пређе обеда са приставом, и не приде на обед, да јест крив, и престоји властелину б волов".²⁹

Може се константовати да је самовласно позивање на суд туженог (ако је тужени властелин) ограничено присуством помоћног судског органа, као и у погледу временског термина када се позив може учинити. Нема, дакле, потпуно самосталне радње тужиоца приликом позивања на суд, као што је то случај са франачким и руским правом. Уз то, члан 62. сјајно допуњује одредбе 56. члана: *Властелин велији да се не позива без књиге судијине, а прочим печат.* Дакле, највиши припадници српске феудалне властеле позивали су се на суд "књигом судијином" тј. писменим судским позивом, што само по себи представља додатно ограничење самопомоћи тужилаца у позивању странака на суд. По поменутој норми, сви остали позивали су се на суд печатом. Душанов законик, између осталог, потврђује решења још раније формулисана у Жичкој и Скопској хрисовуљи.

Дакле, што се тиче позивања странака на суд од стране тужиоца, може се тврдити да је иницијатива препуштана директно заинтересованим лицима (тужиоцима), те да им је у овом сегменту поступка, у извесној мери, допуштена самопомоћ. Међутим, у зависности од друштвеног и економског статуса туженог, искључиво приватни карактер позива на суд био је значајно ограничаван. Уколико се на суд позивао властелин, било је неопходно присуство специјалног државног органа (пристава), а у случају да је тужени био из редова велике властеле, самопомоћ у позивању била је сасвим забрањена (јер се позивао књигом судијином). Уз све речено, треба имати у виду да је још од XIII века позивање странака на суд било подложно јавној контроли путем печата. Уосталом, и Душанов законик потврђује ово решење.

И члан 107. Законика говори о одбијању судијског сокалника или пристава. *"Кто се нађе отбив судијина сокалника или пристава, да се плени и да му се все узме што има".* Очигледна је озбиљна решеност

²⁹ С. Стојичић, Извори за политичку и правну историју, Душанов законик, (према редакцији Стојана Новаковића из 1898. године), Лесковац 1970.

државе да успостави несметано функционисање судова и да заштити судске помоћнике. Одбијање сокалника и пристава значило је супротстављање судским властима и сматрало се кривичним делом против правосуђа (*отбој*). Санкција која је следила потенцијалном учиниоцу, састојала се у одузимању свега што је имао (дакле, у конфискацији целокупне имовине). Члан 107. Душановог законика изражавао је, дакле, несумњив покушај забране самосудног понашања правних субјеката.

Пристав се помиње и у другом делу Душановог законика (донет 1354. године), а разлика у односу на први део Законика из 1349. године јесте у томе што пристав више није само судски позивар, већ извршни судски орган. Међутим, и поред увођења јавног карактера извршења пресуда, Т. Тарановски сматра да су се реликти приватног извршења дуго одржали. Тим поводом он каже да су се "јавни судови ограничавали на изрицање пресуде, а њено извршење остављали заинтересованој страници да га оствари, како буде знала и успела, било милом било силом, тј. да се договори са осуђеном странком или да њу сама присили".³⁰ Намеће се закључак да је самосудно извршење пресуда било опште распострањено понашање, те да је држава својим правним актима покушавала да сузбије самопомоћ у извршењу судских одлука. Вероватно у томе није успела у уговорима са Дубровником (нпр. 1254. године), али је Душанов законик из 1354. оштрим санкционисањем оних који би се успротивили јавном карактеру извршења пресуда, зацело дао боље резултате.³¹ Чланови 162. и 178. Законика исцрпно се баве приставом као судским извршним органом, и уводећи државну контролу извршног поступка, у великој мери сузбијају укорењени обичај приватног извршења пресуде.

Члан 162. гласи: "*Пристави без књиге судијине никамо да не греду или без књиге царства ми, разве камо их посылају судије, да им пиши књиге. И да не узме пристав инога разве што пиши књига...*" Јасно је да је пристав био ограничен Закоником и да није могао деловати мимо "књиге судијине".

³⁰ Т. Тарановски, Историја српског права, стр. 783.

³¹ Сама чињеница да је приставу додата функција извршног судског органа тек 1354. године (допуном Законика), указује да је, вероватно, приватно извршење било веома заступљено и у време доношења првог дела Законика. Будући да је други део Законика (од 136-201. члана) имао функцију да допуни празнине првих 135 чланова и побољша поштовање и остваривање Законика у целини, није искључено да је законодавац тада желео да обезбеди јавну контролу и у извршењу судских пресуда.

Уговором између српског краља Уроша и дубровачког кнеза Андрије Злата 1254. године, самопомоћ у извршењу пресуде није изричito дозвољена, али је толерисана као крајње решење. Предвиђена је алтернативна могућност за дужника: да дуг плати имањем или да буде препуштен самовољи поверилаца (ако не плати до одређеног рока). Ради се о извршењу пресуде мешовитог суда тј. "станка" и поступак је врло сложен.³² Занимљивост која је везана за уговор са Дубровником 1254. године је и особено кривично дело *бесправдије*, које се заправо састојало у самовласном подмиривању доспелог подмиривања оштећеног. То је изражено формулацијом: "*И без суда онђега да не учинимо никојегаре бесправдија чловеку земља твоје*".³³ Очигледна је решеност српског владара да сузије самовлашће према дубровачким трговцима, будући да је недопуштена самопомоћ сматрана и кривичним делом.

Члан 101. Душановог законика који говори о "најезди", такође је повезан са институтом самопомоћи. Призренски текст гласи: "*Силе да нест никому ништо у земљи царства ми. Ако ли кога обрете најезда или сила похвалија, они-зи коњи најездни вси да се узму, половина царству ми, а половина оному-зи кога-но су најахали*". Али у Бистричком, Атонском и Ходошком препису поменути члан почиње овако: "*Силе да нест никому ни за један длог у земљи царској*".³⁴ Могуће је да се овде радило о забрани самопомоћи уопште у дужничко-поверилачким (облигационим) односима, уколико би прихватили једно од могућих значења старословенске речи *длог*. Дакле, по том тумачењу, поверилац није имао право на наплату било каквог потраживања сопственом силом, већ је морао да се обрати судским властима у држави и захтева адекватну правну заштиту. Али, реч *длог* имала је и друго значење – кривица, кривично дело. Ако бисмо се определили за такво значење, поново смо на терену забране самопомоћи, али са аспекта односа оштећеног према учиниоцима кривичног дела "најезде". У сваком случају, ради се о забрани самовласног понашања јер суштина је у речима "*силе да нест никому*". Треба напоменути да у литератури има мишљења да је кривично дело "најезде" вршила властела и да је законодавац чланом 101. желео, између остalog, да сузије самовлашће моћних

³² Најпре су власти државе осуђеног дужника имале обавезу да предају властима државе тужиоца (повериоца). Уколико имовина дужника није могла да подмири дуг, властима тужиочеве државе предавао се сам дужник. Имовинска одговорност замењивала се личном одговорношћу, али је читав поступак имао међудржавну, јавну форму. Исто, стр. 784.

³³ Исто, стр. 365

³⁴ Исто, стр. 484.

властелинских групација.³⁵ Сигурно да је законодавство цара Душана, између осталог, имало за циљ обуздавање властеле као друштвене групе која је, на неки начин, угрожавала врховну власт цара.

Из права тужиоца да туженог позива на суд и обезбеди његово присуство на суду, вероватно се развило и право тужиоца (повериоца) да туженог (дужника) може везати и лишити слободе.³⁶ Самовласно хапшење дужника за дуг било је доста заступљено понашање поверилаца у средњовековној српској држави и означавало се појмом удава. Реч је о установи која своје порекло вуче из преддржавног словенског уређења. Она се заснива на непостојању разлике између имовинске и личне одговорности, тј. у свом бићу садржи персоналну егzekуцију. "Удава" је обичајно-правни институт којим поверилац решава спор мимо државних органа (судова). Управо због тога, по правној природи, ово јесте облик самопомоћи. По циљу који настоји да оствари, "удава" је облик обезбеђења дуга.

Српско средњовековно право забрањује "удаву" као облик самопомоћи у уговорима са Дубровником, у повељама владара и у Душановом законику. Први пут се "удава" помиње у уговору великог жупана Стефана са Дубровником (1214-1217 године), у члану 4. : *"И да не јемље Србљин Влаха без суда; но ако се учини кривина међу градом и моов землов да се стају судије где е закон, и да исправлају; а да не изма"*.³⁷ Прва реченица се односила на Дубровчане и представљала је, заправо, забрану "удаве", иначе широко распрострањену појаву међу самим Србима у унутрашњости државе. Постоје индиције да је "удава" била толерисана у правном промету међу староседеоцима, јер је била забрањивана према страним трговцима, Дубровчанима. Претпоставка је да се у Србији толерисало самовласно хватање и притварање дужника за дуг, те да је на тај начин самовлашће доминирало у дужничко-поверилачким односима. Због тога и има забране специфичне персоналне екзекуције, јер да таквог понашања није било у решавању спорова поводом дуга, не би ни било забрањивано у уговорима са Дубровником.

У последњој реченици чл. 4. поменутог уговора стоји формулатија *a da ne izma*. У литератури има различитих мишљења о облицима

³⁵ Т. Тарановски, Историја српског права, стр. 486.

³⁶ С. Новаковић, Ваљевска држава српске, стр. 230.

³⁷ С. Стојчић, Извори, стр. 14.

"изама", али постоји сагласност да се ради о самопомоћи повериоца поводом доспелог потраживања.

К. Јиречек мисли да се под "изамом" подразумевало хватање и притварање било ког дужниковог земљака ради обезбеђења, али и притиска на дужника да изврши своју обавезу (*pressalia*).³⁸ С. Новаковић сматра да се такође ради о хватању другог сународника трговца-дужника, али с тим да се самовласни поверилац намиривао од ухваћеног Дубровчанина, т.ј. да је дуговао обавезу по критеријуму припадности страној држави (Дубровнику).³⁹ Т. Тарановски тврди да је "изам" имао нешто шире значење. Наиме, он сматра да је овај облик самопомоћи обухватао одузимање ма чега од противне странке ради самовласног подмиривања својих потраживања.⁴⁰ Дакле, он каже да су предмет "изама" могле да буду и ствари дужника које су се одузимале у циљу наплате дуга.

У сваком случају, може се константовати да се ради о особеној установи српског права, која је и облик самопомоћи, те стога врло блиска институту "удаве". Разлика у односу на удаву је у томе што се "изам" састојао у одузимању било чега (ствар) или у лишавању слободе било кога (лица блиска дужнику), али се није тицало личности самог дужника. "Изам" се, дакле, може сматрати самовласним поступањем повериоца, било да се радио о принудном узимању залоге ради обезбеђења дуга, било о притварању лица блиских дужнику ради наплате дуга. Ако се ствари посматрају на тај начин, онда се, у извесној мери, може сматрати да је "изам" друштвена појава која је по садржини шира од "удаве", јер се ова друга установа састојала у хапшењу (притварању) самог дужника због доспеле обавезе.

С друге стране, "удава" је сигурно била суворији начин за наплату дуговане обавезе, јер је била усмерена на личност дужника. Она, својим појављивањем у друштвеним односима средњовековне Србије, сведочи и о непостојању разлике између имовинске и личне одговорности. "Изам" је ипак био блажи облик самовоље повериоца, јер је заправо служио као специфично средство притиска на дужника да обавезу изврши. Но, чињеница је да су и други институт, по

³⁸ К. Јиречек – Ј. Радонић, *Историја Срба, књига I*, стр. 119.

³⁹ С. Новаковић, *Васкрс државе српске*, стр. 234.

⁴⁰ Т. Тарановски, *Историја српског права*, стр. 482.

правној природи и у суштини имали много више сличности него разлика. "Удава" и "изам" представљали су самовољно понашање повериоца према дужнику, имали су утемељење у друштвеним нормама родовско-племенске заједнице; по циљу који су тежили да остваре били су средство обезбеђења облигације, а по правној природи означавали самопомоћ повериоца у односу на дужника поводом дуговане чинидбе. Као облици вансудског разрачунавања странака били су забрањивани и санкционисани првенствено према дубровачким трговцима, а прилично су дуго толерисани међу староседелачким становништвом. Пошто су имали корене у древном обичајном праву (ово се првенствено односи на удаву), постоји индиција да су се у, модификованом облику, одржали у народним обичајима чак и до XIX века.⁴¹

"Удава" се забрањује и уговорима краља Милутина са Дубровником из 1302. и из 1308. године: "Да им не удаве у ком где длгу; лише судом да се ишту, да је један Србин а други Дубровчанин" и "И ниједан човек у Српској земљи мал же и велик да не удаје у удаву Дубровчанина".⁴² Види се да је било изричito забрањено вансудско решавање спорова између Срба и Дубровчана. Имовински спорови морали су се решавати на једном нарочитом суду (станак, опћи суд) посебно формираном за те прилике. Станак су чинили један Србин и један Дубровчанин. Формално, били су испуњени сви предуслови за сузбијање удаве, српске средњовековне поштасти. Стиче се утисак да је српски краљ заиста желео да искорени реликте преддржавног уређења. Али, шта је било истински покретач забране самопомоћи и зашто је краљ Милутин од самопомоћи поверилаца заштитио само стране трговце? Да ли се може говорити о утицају римског права са Запада (преко Дубровника) или је реч о нечему сасвим другом? Различита схватања римског права, с једне и словенског обичајног права с друге стране су очигледна. Без обзира на то, евидентан је и известан утицај далеко развијенијег општег (римског) права на народњачко српско средњовековно право. Ипак, треба подврћи да је главни разлог забране "удаве" према дубровачким трговцима био интерес српског краља и властеле.⁴³

⁴¹ С. Новаковић, Ваље државе српске, стр. 241.

⁴² С. Стојићић, Извори, стр. 15

⁴³ Ова тврдња се најбоље може приметити преко сагледавања односа краља Милутина према "вражди" која припада старосрпском обичајном праву и поређењем тог односа са забраном "удаве". С. Новаковић, Ваље државе српске, стр. 233. Наиме, краљ Милутин није покушао да правним средствима искорени народно схватање о откупу за убиство. Супротно томе, "удава" као друштвено непожељно понашање смета српском краљу јер кочи спољнотрговински промет који је од виталног значаја за Србију. Материјални интерес српског краља и

Најзад, "удава" је забрањена и Душановим закоником. Члан 84. гласи: "*Судби да не за котал ни оправе никакве; кто се оправи, да не дава суђјам оправе. Руке на суде да нест и опаданија ни удаве, такмо да се суде по закону*". Дакле, удава се, као фактичко поступање према дужнику дефинитивно одржала до средине XIV века, јер у супротном не би дошло до потребе законодавца да је изричito забрањује. Није случајно што је у Душановом законику забрањена заједно са "руком".⁴⁴

"Удава" је подривала углед државног судства. Самовласно хапшење (притварање) дужника за дуг морало је да буде превазиђено јер је постало претња изграђивању ауторитета судова, али и трговинској размени са Дубровником. Међутим, забрана "удаве" у члану 84. Законика, тешко да се односила на дубровачке трговце. Већи су изгледи да се радило о општој забрани самопомоћи и, самим тим, постоји вероватноћа да је "удава" почела да се забрањује и у међусобним односима других становника Душановог царства (не само према Дубровчанима).

"Удаву" из праксе нису у потпуности успеле да истисну ни све ове забране. Наиме, она је поново испливала на терен приватноправних односа почетком XV века, када је снага српке државе почела да опада. Дубровчани су од српског владара упорно тражили заштиту својих трговаца, али им нису сви уважавали захтеве. Деспот Стефан Лазаревић, (1389-1427) одбио је да у уговор са Дубровником унесе такву гаранцију.⁴⁵ Правни поредак је попустио, јер су турска освајања била у великој експанзији и Србија, значајно територијално умањена и економски исцрпљена, нема снагу државе из прве половине XIV века. Све више простора у приватноправним односима фактички је преузела анархија. Деспотовина је била немоћна и недовољно спремна да се обрачуна са реликтима најстаријих времена који тада, из дубине ранијих векова поново долазе до изражaja. Ипак, следећи деспот, Ђурађ Бранковић, био је приморан да тражену одредбу унесе у међудржавни уговор већ 1428. године.

властеле, поткрепљен развојем рударства, занатства и трговине определиле његову тежњу да сузбија остатке обичајног права оличене у облицима самопомоћи.

⁴⁴ Установа "руке" у српском праву је представљала заштиту, пре свега властелинску; Путем "руке" странка у спору је могла да буде ослобођена од судског процеса. Подјемчавање или ујемчавање је деградирало ауторитет судства и тиме посредно доприносило јачању праксе самовласног и самосудног решавања спора.

⁴⁵ Т. Тарановски, Историја српског права, стр. 160.

Најзад, требало би подврђи да има мишљења да појам "удава" није у средњовековној српској држави све време имао исту садржину. С. Новаковић сматра да је "удава" могла да представља и затварање (хапшење) инсолвентног дужника од стране суда на захтев тужиоца (повериоца), или пак оглашавање дужника кривим. Као доказ за своју тврдњу, наводи писмо дубровачког кнеза неком Богдану Красимирићу из 1396. године.⁴⁶

Српско средњовековно право није од самовлашћа штитило само стране трговце. Привилеговани су били и сви црквени људи. Наиме, српски владари су од самоволje појединача повељама штитили и припаднике клера и зависне манастирске (црквене) меропрехе. Тако краљ Милутин, дајући повластице манастиру Светог Ђорђа, забрањује самопомоћ пре-ма сваком "человеку светаго Георгија". То је формулисано у одредбама повеље из 1300. године (у члану 46): *"Кто се наайде судив чловеку светаго Георгија посилијем и отрока дава на њу или га пленив без игумено-ва суда љубо га сvezав, буди на њем клетва Божија всех правоверних светих цар и краљ више писаних, и да плати у царину 100 перпер"*.⁴⁷ Дакле, нико није имао права да силом притвара црквене људе нити да плени њихове ствари без одлуке игумановог суда. У супротном, Повеља предвиђа новчану санкцију за оне који би мимо установљеног легитимног суда примењивали силу према црквеним људима.

И Душанов законик садржи једну општу забрану самопомоћи (у члану 30.) што подсећа на одредбе повеље краља Милутина: *"Отселе да не урве ниједна власт калуђера или црковнаго человека. И кто повтори сије при животе и по смрти царства ми, да нест благословен. Ако ли јест кто кому крив, да га иште судом и правдом по закону; ако ли урве без суда или кому забави, да плати самоседмо"*.⁴⁸ Очигледно се у првој реченици ради о давању судског имунитета цркви, тј. о искључивој јурисдикцији цркве према калуђерима и црквеним људима. Ниједна власт (ни царска ни властелинска) није могла да им суди. Други део члана односи се на забрану самовласног поступања, вероватно према истим лицима (није прецизирано). У сваком случају реч је о забрани самовлашћа, јер нико није био овлашћен да, мимо суда, узима правду у своје руке. Лице које не би поштовало ову правну норму, било је

⁴⁶ С. Новаковић, Ваканс државе српске, стр. 237.

⁴⁷ С. Стојичић, Извори, стр. 8 .

⁴⁸ Исто.

кажњавано *самоседмо* (седмоструком материјалном накнадом). Дакле, ако би неко у покушају да вансудским путем оствари своје право почупао или ударио другог, био је санкционисан. Остаје нејасно да ли се члан 30. односио на спорове из дужничко-пoverилачких односа или поводом кривице. То не мења ништа у погледу циља који је законода-вац желео да постигне наведеном одредбом Законика, а то је општа забрана самовлашћа, тј. принудног остваривања угроженог права без учешћа судских власти.

Српско средњовековно право допуштало је самопомоћ оштећених у кривичном гоњењу делинквената, када се оно односило на крадљивце или тренутне држаоце украдених ствари. Наиме, члан 92. Законика прописује: "*Ако тко позна лице под чловеком, а буде у гори, у пустоши, да га поведе у препрвје село и заручи селу и позове да га даде пред судијами; ако ли га не да село пред судијами, што покаже суд, да плати село то-зи*". Под лицем се подразумевала украдена ствар (коњ) или оружје којим је злочин извршио.⁴⁹ Очигледно да је дозвољена самопомоћ у хватању делинквента била ограничена, јер оштећени или неко други (ко је знао за деликт), није могао на лицу места (у гори или пустоши) да одузме украдену ствар од делинквента. Он је био овлашћен да лопова преда најближем селу и да обавести суд о хватању вероватно траженог крадљивца. Дакле, самопомоћ није сасвим дозвољена Закоником, јер је предвиђено обавезно учешће суда у исправљању неправде. Онај који би ухватио делинквента са украденом ствари, само је помагао државним органима у кривичном гоњењу. У овом сегменту поступка самопомоћ је њему допуштена, може се рећи, у општем интересу. Међутим, у пракси је свакако било супротних понашања (долазило је до самосуда), те је стога другим делом члана 92. запрећено сеоској општини да кривца мора предати јавним властима. У супротном, село је дуговало накнаду украдене ствари, дакле, колективна одговорност је замењивала индивидуалну.⁵⁰

Најзад, требало би указати и на чланове 184. и 185. Душановог закона, којима је забрањено властели и кефалијама самовласно хапшење (притварање) било кога без одлуке цара: "*Властеле и ћефалије царства ми који држе градове и тргове, нитко од њих да не приме чијега*

⁴⁹ Б. Марковић, Душанов законик (Стара српска књижевност, књига 8), Београд, 1986, стр. 70.

⁵⁰ Овакво решење Законика, уз извесна ограничења, подсећа и институт "дикаја вира" из Руске правде (у погледу колективне одговорности).

човека у тамницу без књиге царства ми...⁵¹. Дакле, без царевог одобрења властелини и кефалије нису имали право да самовољно притварају било чије људе, чиме је ограничена њихова судска и управна власт. Између осталог, несумњива је тежња српског цара да у што већој мери централизује чиновнички апарат и обузда самовласну и самосудну властелу. Ово решење Законика имало је упориште у византијском праву, што се види преко садржаја појединих норми Скраћене синтагме (одељак Φ1).⁵²

Закључак

Сви први законодавни акти раних држава имали су тенденцију да верификују промене у друштвеним односима и зависно од околности прекину са традицијом наслеђеном из првобитних друштвених формација – племенских заједница.

Тако Салијски закон, зборник обичајних правила једног германског племена, целокупном структуром упућује на закључак да је првенствено имао задатак да раскрсти са крвном осветом, јер установљава систем новчаних санкција за готово сваку повреду права. Системом композиције он тежи да превазиђе реликт крвно-срдничких заједница – легитимно обичајно право на крвну освету.

Ово се нарочито може приметити приликом анализе норми које прописују материјалну одговорност за убицу ("*wergeld*"). Мотив је сасвим разумљив: рана држава тежи да потисне реликте родовско-племенског уређења, јер је то једини сигуран пут за учвршћивање власти и владавину одређеног друштвеног слоја.

Руска правда у првим члановима показује настојање кнежева (синова Јарослава Мудрог) да укину крвну освету и уведу принцип сличан Салијском закону - откуп главе за убиство. Кнез Јарослав битно ограничава право на крвну освету, а његови синови је дефинитивно укидају. Веза са претходним друштвеним уређењем још увек је јака почетком XI века, али је државним властима потребно заустављање

⁵¹ С. Стојичић, Извори, члан 184.

⁵² А. Соловјев, Историја словенских права и Законодавство Стефана Душана цара Срба и Грка, Београд 1998, стр. 526.

анархије у приватним односима. Начин превазилажења остатака најстаријег обичаја је нешто другачији, али је циљ норме исти као код Салијског закона.

Остаје нејасно да ли је српско средњовековно право укинуло крвну освету. О томе нигде нема изричитог помена, што не значи и да се она одржала.

У литератури постоје различита мишљења. Т. Тарановски сматра да она није заступљена у српском средњовековном праву, док К. Јиречек мисли супротно. Постојање установе "вражда" код Срба у најстаријем периоду, ипак показује, да је, још у првим српским државама, овај обичај превазилажен новчаним откупом за убиство. Уз то, можда би најбоље било прихватити став да је крвна освета укинута, али да су остали трагови у појединим члановима Душановог законника.⁵³

У сваком случају институти "wergeld", "вира" и "вражда" имали су исту функцију – сузбијање остатака најстаријег самосуда – крвне освете.

У свим правноисторијским изворима који су у овом раду коришћени и анализирани, самопомоћ се или допуштала, или забрањивала. Тек у неколико случајева она је била сужавана. Оба решења имала су своје разлоге.

Самопомоћ је најчешће била *допуштена* када је народни обичај био толико јак у свести људи, да држава једноставно није имала снаге да му се супротстави. Није било ни у интересу владајућег слоја ни самог владара да се боре са дубоко укорењеном традицијом. Свесно се допуштало самовласно поступање правних субјеката зато што је повезаност са претходним уређењем била јака, али и онда када држава није била довољно организована и у стању да се супротставља једном од начина за решавање спорних ситуација. Чак је, у појединим случајевима, држави било од користи што није морала да решава све правне проблеме међу становништвом. Осим тога, јавна власт је допуштала облике самопомоћи када је хтела да индиректно сурово казни починиоце деликатка који су у великој мери угрожавали интересе владара (и

⁵³ Кажњавање лопова ухваћеног на делу ("обличног тата") смрћу (чл.149.), некажњиво убиство (чл. 86.) и двојбје војника (чл. 131.) Т. Тарановски, Историја српског права, стр. 358.

друштва у целини) или његове напоре да обезбеди ауторитет државним органима (нпр. *стављање ван закона* у Салијском закону или *поток и разграбљение* у Руској правди). Понекад је то била последица владајућег правног схватања у ондашњој држави (нпр. позивање тужног на суд од стране тужиоца произилази из начела акузаторног поступка), а изузетно су то налагали разлози целисходности (право оштећеног да задржи животињу која причини штету).

С друге стране, самопомоћ је била изричito **забрањивана** најчешће онда када су се наслеђени друштвени обрасци директно противстављали интересима владара и властеле. Типичан пример је била "удава", самовласно притварање дужника за дуг у старом српском праву. Њено је постојање у односима међу појединцима непосредно угрожавало материјалне интересе владара и трговца, те је стога изричito забрањивана и санкционисана, у првом реду према дубровачким трговцима. Краљ Милутин је, решавајући о неким питањима која је наметао свакодневни правни живот, заузео потпуно супротне ставове поводом два института ("удаве" и "вражде") који, у крајњу руку, представљају наслеђе из најдавније старине. "Удаву" је забрањивао према Дубровчанима јер је трговина са њима била у интересу Србије и краља. Самопомоћ је забрањивана и када је претила да угрози имунитете повлашћених слојева или када је угрожавала разлику у статусу (самосуд према црквеним људима тј. забрана позивања властелина на суд *пређе обеда*). Увек када је самопомоћ изричito забрањивана, то је значило да је супротног понашања свакако било у пракси, што важи и за највећи број правноисторијских института у било ком периоду и на било ком простору.

Самопомоћ је најчешће била допуштана у судском поступку и делом у кривичним стварима, а најчешће је забрањивана у дужничко-поверилачким односима и када је то било у интересу владара и феудалаца.

Што се тиче савременог законодавства, самопомоћ се сматра изузетком и допуштена је када разлози хитности и целисходности то захтевају. У Средњем веку, допуштена самопомоћ није изузетак. Понекад је нужност, понекад одмазда, понекад израз правног схватања, или изузетно, резултат целисходности.

Aleksandar Đorđević
Junior Teaching Assistant

THE INSTITUTE OF SELF-AID IN FRANKISH, RUSSIAN AND SERBIAN LAW

Summary

Self- aid is any kind of self-willed action taken by an individual in order to obtain a certain subjective right but excluding the legal government authorities and legal proceedings. The norms of Lex Salica, Ruskaya Pravda, some Serbian rulers' charters and contracts with Dubrovnik, as well as the Code of Dusan regulate the above mentioned institute. Special attention is given to the institutes of the Serbian medieval law, like "udava" (debtor's temporary arrest until the debt is paid) or "izam" (taking away debtor's things or arresting people connected to him) and the institutions pertaining to Frankish and Russian common law.

As an institute of law, self-aid is not provided by modern legal systems and jurisprudence today and therefore represents an exception from the rule. On the contrary, in medieval times this institute, whether forbidden or allowed, was mentioned in almost every legal document, which represents a reliable proof that self-aid did exist in the law practice of the medieval states. Had that not been the case, there would have been no need for the incoming laws to explicitly forbid, repeal or sanction that kind of self-willed action. Moreover, self-aid represents the connection between early (but well-developed) medieval states and the primitive society, which indirectly provides knowledge on the evolution of social relations and development of other legal institutes.

This comparative study of self-aid in Frankish, Russian and Serbian law indicates that this institute partly differs from one system to another, but it

also explains the mutual relations among these three medieval laws including the legal and historical sources in these states. Self-aid is not only characteristic of common law. In statute law, it is mainly punishable and prohibited by legal practices.

Key words: *Medieval law, self-aid, Lex Salica, Ruskaya Pravda, Code of Dušan, Frankish law, Russian law, Serbian law.*

